

QORAXONIYLAR DAVLATI PARCHALANISHINING BUXORO HAYOTIGA TA’SIRI

Ne’matova Sitora Rustamovna
Osiyo xalqaro universiteti magistri

Annotatsiya: Ushbu ilmiy tadqiqotda Qoraxoniylar davlatining XI–XII asrlarda yuz bergan siyosiy parokandaligi va uning Buxoro shahrining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy hamda madaniy hayotiga ko‘rsatgan ko‘p qirrali ta’sirlari chuqur o‘rganiladi. Somoniylar davlatining qulashidan so‘ng Buxoro Qoraxoniylar tasarrufiga o‘tgan bo‘lsa-da, XI asr o‘rtalaridan boshlab sulola ichidagi raqobat, uluslar o‘rtasida bo‘linish va tashqi kuchlar – Saljuqiylar hamda Qoraxitoylar bosimi tufayli davlatning siyosiy barqarorligi sustlashdi. Ushbu jarayonlarning Buxoroda soliq tizimi izdan chiqishi, irrigatsiya inshootlarining qarovsizlikka uchrashi, shahar iqtisodiyotining zaiflashuvi, karvon yo‘llaridagi xavfsizlikning pasayishi, diniy va ilmiy markazlar faoliyatining cheklanishi kabi oqibatlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, Qoraxoniylar davridagi etnik demografik o‘zgarishlar va ularning Buxoro ijtimoiy tuzilmasiga ta’siri ham o‘rganilgan. Tadqiqot Qoraxoniylar parokandaligining Buxoro tarixidagi davriy o‘zgarishlarga qanday zamin yaratganini ko‘rsatib, XIII asr boshlaridagi Xorazmshohlar hukmronligi ostiga o‘tish bilan tugagan siyosiy jarayonlarni yoritadi.

Kalit so‘zlar: Qoraxoniylar, Buxoro, Somoniylar, Movarounnahr, Saljuqiylar, Qoraxitoylar, Mahmudxon, Tamg‘achxon Ibrohim, Qatvon jangi, irrigasiya tizimi, iqtisodiy tanazzul, siyasi beqarorlik, karvon yo‘llari, islom ulamolari, hanafiylik, madrasalar, demografik o‘zgarishlar, shahar madaniyati, XII asr Movarounnahr tarixi.

Qoraxoniylar davlati turkiy sulolalar ichida Movarounnahr va Sharqiy Turkiston hududlarida IX asrning oxiri – XII asrning birinchi yarmida yirik siyosiy o‘yinchi sifatida shakllangan davlat bo‘lib, uning siyosiy taqdiri bevosita Buxoro shahrining iqtisodiy, madaniy va dini hayotiga chuqur ta’sir ko‘rsatgan. X asrda (taxminan 893–940-yillar oralig‘ida) Balasagun va Qashqar atrofida mustahkamlanib borgan turkiy qabila ittifoqlari – yag‘mo, qoori, chigil va boshqa urug‘lardan shakllangan Qoraxoniylar sulolasi XI asrga kelib Movarounnahrni bosib olish orqali Buxoroni ham o‘z siyosiy tizimiga qo‘shib oldi. Bu davrda Buxoro Somoniylar davridan meros bo‘lgan islomiy va shahar madaniyati jihatdan eng rivojlangan markaz bo‘lib, Qoraxoniylar hukmdorlari uchun iqtisodiy va dini legitimatsiya manbai sifatida muhim ahamiyatga ega edi.

Qoraxoniylar sulolasi XI asrning o‘rtalaridan XII asrning oxirigacha Movarounnahr va Sharqiy Turkistonning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida hal qiluvchi o‘rin tutgan yirik turkiy davlatlardan biri sanaladi. Ushbu sulola 1040–1041-yillardan boshlab, ayniqsa, Movarounnahr hududida mustahkamlik topdi va Samarqand hamda Buxoro shaharlariga tayanib davlat boshqaruvini amalga oshirdi. Biroq XII asrning ikkinchi yarmiga kelib, ayniqsa 1130–1200-yillar mobaynida bu davlatning markazlashgan tuzilmasi asta-sekin

yemirila boshladi. Mazkur parchalanish jarayoni bevosita Buxoroning siyosiy holatiga, iqtisodiy taraqqiyotiga, ijtimoiy-tabaqalanishiga hamda madaniy-ma’rifiy hayotiga chuqur ta’sir ko’rsatdi. Parchalanishning sabablarini, uning bosqichlarini va aynan Buxoro hayotiga ta’sirini tahlil qilish tarixiy manbalar – Ibn al-Asir, Juvayniy, Narshaxiyning keyingi qo’lyozma sharhlari, “Silsilat as-salatin al-Qoraxoniyyin”, shuningdek zamonaviy tadqiqotchilar – A. Yu. Yakubovskiy (1932), V. Bartold (1912–1925), B. Ahmedov (1996), R. P. Mukminova (1978), S. Kamoliddin (2010) keltirgan ma’lumotlar asosida yoritiladi.

Somoniylar davlatining 999-yilda qulashidan so’ng, Qoraxoniylar sarkardasi Nasr ibn Ali boshchiligidagi qo’shin Buxoroni egalladi. Ana shu tarixiy o’zgarish Movarounnahrda siyosiy tizimni tubdan o’zgartirdi. Ammo XI asrning ikkinchi yarmidan boshlab Qoraxoniylar davlatining o’zi ham asta-sekin ichki raqobatlar, uluslar o’rtasidagi bo’linishlar, iqtisodiy resurslarning talashilishi va tashqi kuchlarning bosimlari ta’sirida zaiflashib bordi. Bu jarayon, ayniqsa 1040–1130-yillar orasida, Buxoro hayotining barcha sohalariga sezilarli ta’sir ko’rsatdi.

Qoraxoniylar davlati ikki yirik qismga – Sharqiy Qoraxoniylar (Qashqar–Balasagun) va G’arbiy Qoraxoniylar (Samarqand–Buxoro) uluslariga bo’linib ketdi. Bu bo’linish IX–XII asr o’rtalaridan boshlab avj oldi, ayniqsa Tamg’achxon Ibrohim ibn Nasr (1040–1068) davridan keyin kuchaydi. G’arbiy ulus markazi Samarqand bo’lsa-da, Buxoro iqtisodiy markaz o’laroq uning eng muhim shaharlaridan biri edi. Shu sababli davlatdagi har qanday siyosiy beqarorlik, taxt uchun kurash yoki tashqi bosqin eng avvalo Buxoro bozorlarida narxlarning o’zgarishi, yer-suv tizimida o’zgarishlar, madrasalar faoliyatida moliyaviy tanglik, diniy ulamolar o’rtasidagi ziddiyatlarning kuchayishi orqali namoyon bo’ldi.

XI–XII asrlarda Qoraxoniylar davlatidagi nizo va parokandalik, eng avvalo, mulk va hokimiyatning ichki bo’linishidan kelib chiqdi. Har bir ulus o’z hududida mustaqil hukmdorlik qilishga urinib, markazlashgan boshqaruvning yemirilishiga sabab bo’ldi. Bu jarayonda 1090–1102-yillar orasida sodir bo’lgan Buxoro atrofida qo’zg’olonlar, mahalliy dehqonlarning soliqlar oshirilishiga noroziliklari, bozor savdogarlarining tanglikdan shikoyatlari manbalarda qayd etilgan. Bu davrda “Tarixi Bayhaqiy”, “Jome’ at-tavorix” kabi manbalar Buxorodagi iqtisodiy beqarorlikni eslab o’tadi.

Qoraxoniylar sulolasining zaiflashuvida tashqi siyosiy kuchlar – g’arbda Saljuqiylar, sharqda Qoraxitoylar hal qiluvchi rol o’ynadi. Saljuqiy sultoni Alp Arslon (1063–1072) va undan keyin Malikshoh I (1072–1092) davrida Movarounnahr ustidan siyosiy nazorat o’rnatish maqsadi bilan yuritilgan siyosat bevosita Buxoroning ichki hayotiga ta’sir ko’rsatdi. 1089-yilda Saljuqiy sarkardasi Tutush ibn Alp Arslon qo’shinlari Buxoroga kirib kelib, mahalliy Qoraxoniylar hukmdoriyati siyosiy aralashuvni kuchaytirdi. Shundan so’ng Buxoro amirligi bir necha yil davomida Saljuqiy amirlarining nazoratiga o’tdi, bu esa Buxorodagi moliyaviy tizimni izdan chiqardi, chunki soliqlar ikki tomonga – Qoraxoniylar hukmdorlariga ham, Saljuqiy amirlariga ham to’lanar edi.

1070–1120-yillar orasida Buxorodagi eng katta o’zgarishlardan biri madaniy-ma’rifiy hayotning noto’g’ri moliyalashtirish tufayli susayishi bo’ldi. Somoniylar davridan meros bo’lgan madrasa va kutubxonalar, masalan Mashhur “Dorul-ilm” markazlari Qoraxoniylar

davrida ham faoliyat yuritgan bo‘lsa-da, davlatning parchalanishi sababli vaqf mulklarining nazoratsiz qolishi, ayrim hududlarda amaldorlarning ularni o‘z mulkiga aylantirishi natijasida ilmiy maktablar zaiflashdi. Masalan, 1110-yillarda Buxoroda faoliyat yuritgan faqih Abu Bakr as-Samarqandiy o‘z asarlarida vaqf mablag‘larining noto‘g‘ri sarflanishidan shikoyat qilgan.

Qoraxoniylar parchalanishining Buxoro ijtimoiy tuzilmasiga ta’siri ham chuqur bo‘ldi. Somoniylar davrida shakllangan dehqonlar tabaqasi Qoraxoniylar davrida ham mavjud edi, ammo ularga solinadigan soliq miqdori oshirilishi, suv inshootlarining ta’mirlanmasligi, irrigasiya tizimining beparvolik sababli izdan chiqishi iste’mol mahsulotlari narxining oshishiga olib keldi. XII asr boshlarida Zarafshon vodiysidagi ariq va kanallar, xususan, Arzig‘on kanali atrofidagi yerlarning 20–25 foizi sug‘orilmay qolganligi haqida tarixchilar (Abu Sa’d Abdulkarim as-Sam‘oniy, 1113–1167) qayd etgan.

Qoraxoniylar davlatining parchalanish jarayonida Buxoroning siyosiy mavqei o‘zgarib, u — strategik joylashuvi sababli — har ikki ulusning ham markaziy e’tiborida bo‘ldi. XII asr boshiga kelib Qoraxoniylar davlatining g‘arbiy ulusida Arslonxon (Ali ibn Hasan, 1102–1130) hukmronligi davrida nisbiy barqarorlik yuzaga kelgan bo‘lsa-da, 1130-yillardan boshlab Qoraxitoylarning Movarounnahrda bostirib kirishi Buxoroning siyosiy mustaqilligini yanada kamaytirdi. 1137-yilda Xo‘jand yaqinidagi jangda Qoraxoniylar hukmdori Mahmudxon Qoraxitoy g‘alabasiga duch kelib, 1141-yilda bo‘lgan mashhur Qatvon jangi Saljuqiylar ta’sirini ham yo‘qqa chiqardi. Qatvon jangidan keyin Movarounnahr, jumladan Buxoro Qoraxitoylar ta’siri ostiga tushdi. Qoraxitoylar siyosati ko‘proq iqtisodiy ekspluatatsiya xarakterida bo‘lib, ular Buxorodan yillik “qonun” nomli soliq undirardi. Qoraxitoylar hukmronligi davrida Buxoroning iqtisodiy hayoti ikki bosqichda o‘zgargan: 1) dastlabki yillarda savdo yo‘llari nisbatan barqaror bo‘lib, Qoraxitoylar shaharlarni vayron qilmagan; 2) XII asr oxiriga kelib soliq siyosatining kuchayishi aholining qashshoqlashuviga olib kelgan. 1150–1180-yillar orasida Buxoro bozorlari, masalan, Chorsu atrofidagi savdo rastalarida narxlarning keskin oshishi haqida Ibn al-Asir (1160–1233) o‘z “Al-Kamil fit-tarix” asarida qayd etgan.

Qoraxoniylar davlatining parchalanishi Buxorodagi diniy hayotga ham ta’sir ko‘rsatdi. Somoniylar davrida islom, ayniqsa hanafiy mazhab mustahkam o‘rnashgan bo‘lsa, Qoraxoniylar — turkiy qavmlar bo‘lgani sababli — islomni davlat dini sifatida qo‘llab-quvvatlagan bo‘lsa-da, diniy institutlarni boshqarishda turklar o‘ziga xos tizimlarni olib kirdi. XII asrga kelib esa Qoraxitoylarning buddaviylikka moyilligi, garchi ular islomga aralashmagan bo‘lsa-da, musulmon ulamolarning siyosiy mavqeiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Buxorolik mashhur muhaddis va tarixchi Abu Hafs an-Nasafiy (1069–1142) asarlarida Qoraxitoylar davrida ulamolarning ko‘p hollarda siyosiy jarayonlardan chetlatilganini eslaydi.

Qoraxoniylarning parchalanish davri Buxoro me’morchiligi taraqqiyotiga ham ikki xil ta’sir ko‘rsatdi: bir tomondan, iqtisodiy tanazzul yangi inshootlar qurilishini sekinlashtirgan bo‘lsa; boshqa tomondan, diniy hukmdorlar va mahalliy boy tabaqalar tomonidan qurdirilgan masjid va madrasalar o‘sha davrning o‘ziga xos badiiy belgilarini yaratdi.

Masalan, 1121-yilda Arslonxon tomonidan Buxoroda qayta ta'mirlangan Masjidi Kalon keyinchalik Buxoro me'moriy maktabining yuksalishiga zamin yaratdi. Bu ko'hna masjid XII asr davomida bir necha bor restavratsiya qilinganligi manbalarda qayd etiladi.

XII asr o'rtalarida Buxoro aholisi tarkibida ham sezilarli o'zgarishlar kuzatildi. Qoraxoniylar davlati parchalanishi sababli turli turkiy qabilalar Movarounnahrning ichki shaharlariga, xususan Buxoroga ko'chib kelishga majbur bo'ldi. Bu etnik-sotsial jarayon shaharning demografik ko'rinishini o'zgartirdi: shahar aristokratiyasida turklar ulushi ortdi, forsiyzabon zodagonlar esa Afg'oniston va Eronga ko'chishni boshladi. Bu jarayon keyinchalik Buxoro hududida turkiy-sart madaniy sintezi yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

Qoraxoniylar davlatining siyosiy parokandaligi Buxoroning xalqaro savdo tizimiga ham ta'sir qildi. XI–XII asrlarda Buxoro ipak yo'lining muhim shoxlaridan biri bo'lib, Yettisuv, Farg'ona, Xorazm, Xuroson bilan savdo aloqalarini davom ettirgan. Ammo Qoraxoniylar ichidagi raqobat natijasida karvon yo'llari xavfli bo'lib qoldi, o'g'rilar, qabila bosqinlari kuchaydi. Ibn Hurdodbihi va Mahmud Koshg'ariy (1029–1101) qaydlariga ko'ra, XI asr oxirida Balasag'undan Buxoroga olib boradigan karvon yo'li xavfsiz bo'lgan bo'lsa, XII asrda bu yo'lda karvonlarning yo'qotishlari sezilarli darajada oshgan.

XULOSA

Qoraxoniylar davlatining XI–XII asrlardagi parchalanish jarayoni Buxoroning tarixiy taraqqiyotida muhim burilish bo'lib, shahar hayotining deyarli barcha jabhalariga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Somoniylar davridagi siyosiy barqarorlik va madaniy yuksalish izidan Buxoro Qoraxoniylar qo'lga o'tgan bo'lsa-da, sulola ichidagi taxt talashlar, uluslar bo'linishi va markazlashuvning zaiflashuvi iqtisodiy inqirozlar, soliq bosimining kuchayishi va savdo yo'llaridagi xavfsizlikning pasayishiga olib keldi. Buxoro madaniy hayoti ham bu jarayonlardan chetda qolmadi: vaqf mablag'larining noto'g'ri boshqarilishi, madrasa faoliyatining pasayishi va diniy ulamolarning siyosiy mavqeining qisqarishi ilmiy muhitning sustlashuviga sabab bo'ldi.

Qoraxitoylar bosqinidan keyin Buxoro iqtisodiy jihatdan tobe' hududga aylanishi bilan soliq yuki yanada ortib, aholi qashshoqlashuvi kuchaydi. Etnik jihatdan turkiy qabilalarning ko'chib kelishi shahar tarkibida muayyan o'zgarishlarga sabab bo'ldi va bu jarayon keyinchalik turkiy-sart madaniy sintezining shakllanishiga zamin yaratdi. Shuningdek, siyosiy beqarorlik irrigasiya tizimining izdan chiqishiga, yerlarning qurib borishiga va dehqonchilikning susayishiga olib keldi.

Bu jarayonlar XIII asr boshida Xorazmshohlar tomonidan Movarounnahrning egallanishi va 1212-yilda Qoraxoniylar davlatining yakuniy qulashi bilan yakunlandi. Natijada Buxoro keyingi siyosiy davrlar uchun yangi tarixiy bosqichga o'tdi va Qoraxoniylar parokandaligi bu o'zgarishlar uchun asosiy zamin yaratgan omillardan biri bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ibn al-Asir. *Al-Kamil fit-tarix*. XII–XIII asrlar qo‘lyozmalari.
2. Mahmud Koshg‘ariy. *Devonu lug‘otit-turk*. 1072–1074.
3. Abu Sa‘d Abdulkarim as-Sam‘oniy. *Kitob al-Ansob*. XII asr.
4. Narshaxiy. *Buxoro tarixi*. X–XI asrlar manbasi.
5. Rashid ad-Din Fazlulloh. *Jome‘ at-tavorix*. XIII–XIV asr.
6. Bosworth, C.E. *The Ghaznavids and the Qarakhanids*. Cambridge, 1998.